

Annales Canonici II (2015) • s. 217-234DOI: <http://dx.doi.org/10.15633/acan.1064>

Elżbieta Szczot

KATOLICKI UNIWERSYTET LUBELSKI JANA PAWŁA II

Władza rodzicielska a wolność religijna dziecka w prawie kanonicznym

Jednym z podstawowych celów istnienia wspólnoty małżeńskiej jest rodzicielstwo. Związane jest ono nierozzerwalnie z posiadaniem dzieci, sprawowaną nad nimi władzą i ich wychowywaniem. To w rodzeniu i wychowywaniu potomstwa małżonkowie jako rodzice doświadczają sensu swej jedności oraz ją doskonałą, ponadto dzieci tę małżeńską wspólnotę męża i żony umacniają i pogłębiają. Małżonkowie mają równe prawa we wszystkim, co dotyczy ich wspólnoty małżeńskiej. Równość ta występuje także w odniesieniu do ich praw i obowiązków rodzicielskich. Rodzice, ponieważ dali dziecku życie, zobowiązani są do jego wychowania. Według prawa kanonicznego na rodzicach spoczywa najcięższy obowiązek i najpierwsze prawo (*gravissima obligatio et primum ius*) wychowania potomstwa, i to w zakresie fizycznym, społecznym, kulturalnym, moralnym oraz religijnym. W ten to sposób rodzina tworzy chrześcijańską wspólnotę wychowawczą, w której małoletni wierni wzrastają do pełni człowieczeństwa i do udziału w wierze i życiu Kościoła. Papież Benedykt XVI podczas V Światowego Spotkania Rodzin przypomniał, że wychowanie chrześcijańskie jest wychowaniem w wolności i do wolności. Chrześcijańska rodzina – ojciec, matka i dzieci – jest powołana do realizacji celów ukazanych nam nie jako narzucone z zewnątrz, ale jako dar łaski, którą sakrament małżeństwa rozlewa w małżonkach¹. To chrześcijańska rodzina przekazuje wiarę, kiedy rodzice uczą swoje dzieci modlić się i modlą się z nimi; gdy przygotowują je do przyjęcia sakramentów i wprowadzają w życie Kościoła. Papież przestrzegał jednak: „We współczesnej kulturze bardzo często kładzie się nacisk na wolność

¹ Benedykt XVI, Homilia na zakończenie V Światowego Spotkania Rodzin, 9 VII 2006, *Rodzice, bądźcie przykładem wiary, nadziei i miłości*, tekst polski: „L'Osservatore Romano”, wyd. polskie, 9-19 (286) 2006, s. 16-17.

jednostki pojmowanej jako autonomiczny podmiot, jak gdyby człowiek był twórcą samego siebie, istotą samowystarczalną, niezależną od więzi z innymi i wolną od odpowiedzialności wobec nich. Próbuje się organizować życie społeczne, biorąc za punkt wyjścia subiektywne i zmienne pragnienia, bez żadnego odniesienia do pierwotnej prawdy obiektywnej, jaką jest godność człowieka, jego niezbywalne powinności i prawa, którym powinna służyć każda grupa społeczna”². Kościół nieustannie przypomina, że prawdziwa wolność człowieka pochodzi ze stworzenia go na obraz i podobieństwo Boga. Stąd wychowanie chrześcijańskie ma to właśnie szczególne zadanie wychowania w wolności i do wolności.

Prawodawca kościelny w kan. 98 § 2 określa: „W wykonywaniu swoich uprawnień osoba małoletnia podlega władzy rodziców lub opiekunów, z wyjątkiem tych spraw, w których małoletni na podstawie prawa Bożego lub kanonicznego są wyjęci spod ich władzy [...]”³. W kanonie tym występują pojęcia wymagające szerszego wyjaśnienia, takie jak na przykład „władza rodzicielska” (*potestas parentum*), jednak próżno jej szukać w kodeksie. Osoba małoletnia (*minor*) – to dziecko w wieku między 7 a 18 rokiem życia, oczywiście, przyjmując domniemanie, że po skończonym 7 roku życia osoba posiada używanie rozumu. Taką interpretację możemy wywieść z kan. 97 § 1 i 2⁴. Do wyjątków podlegania przez dziecko władzy rodziców zalicza się prawo Boże lub prawo kanoniczne. Wyjątkami na podstawie prawa Bożego są sytuacje ściśle określone w kodeksie, a odnoszące się do spraw związanych z przyjęciem wiary, rozwojem życia duchowego i religijnego, wyborem stanu życia, a także korzystania z duchowych dóbr Kościoła⁵. Wyjątki na podstawie prawa ka-

2 Benedykt XVI, Homilia na zakończenie V Światowego Spotkania Rodzin, 9 VII 2006, *Rodzice, bądźcie przykładem wiary, nadziei i miłości*, dz. cyt., s. 16–17.

3 Kan. 98 § 2 cd. „[...] co do ustanowienia opiekunów oraz ich władzy, należy zachować przepisy prawa cywilnego, chyba że w prawie kanonicznym co innego zastrzeżono albo biskup diecezjalny uznał w pewnych wypadkach, ze słusznej przyczyny, że należy zaradzić temu przez ustanowienie innego opiekuna”.

4 Kan. 97§ 1: „Persona quae duodevigesimum aetatis annum explevit, maior est; infra hanc aetatem, minor”.

5 Są to na przykład następujące kanony: Kan. 213 – „Wierni mają prawo otrzymywać pomoce od swoich pasterzy z duchowych dóbr Kościoła, zwłaszcza zaś słowa Bożego i sakramentów”; Kan. 219 – „Wszyscy wierni mają prawo być wolni od jakiegokolwiek przymusu w wyborze stanu życia”; Kan. 748 § 1 – „Wszyscy ludzie obowiązani są szukać prawdy dotyczącej Boga i Jego Kościoła, a poznane mają obowiązek i prawo z mocy prawa Bożego przyjąć i zachowywać”; Kan. 912 – „Każdy ochrzczony, jeśli tylko prawo tego nie zabrania, może i powinien być dopuszczony do Komunii świętej”; Kan. 914

nonicznego tworzą okoliczności określone w kanonach dotyczące np. możliwości nabycia tymczasowego zamieszkania po wyjściu z dzieciństwa czy wyboru obrządku chrztu, występowania przed sądem bez zgody rodziców w sprawach duchowych czy pełnienia funkcji rodzica chrzestnego po ukończeniu 16 roku życia⁶.

1. Władza rodzicielska (*potestas parentum*) według Kodeksu prawa kanonicznego z 1983 roku

W obowiązującym kodeksie prawa kanonicznego jest tylko jeden kanon 98 § 2, w którym prawodawca użył sformułowania *potestas parentum* (w starym

– „Jest przede wszystkim obowiązkiem rodziców oraz tych, którzy ich zastępują, jak również proboszcza, troszczyć się, aby dzieci, po dojściu do używania rozumu, zostały odpowiednio przygotowane i jak najszybciej posiły się tym Bożym pokarmem, po uprzedniej sakramentalnej spowiedzi”; Kan. 920 § 1 – „Każdy wierny po przyjęciu Najświętszej Eucharystii po raz pierwszy ma obowiązek przyjmować ją przynajmniej raz w roku”; Kan. 989 – „Każdy wierny, po osiągnięciu wieku rozeznania, obowiązany jest przynajmniej raz w roku wyznać wiernie wszystkie swoje grzechy ciężkie”. Zob. także kanony: 214, 788 § 1, 851, 890, 1101 § 2.

6 Są to kanony: 105 § 1 – „Małoletni z konieczności posiada zamieszkanie stałe lub tymczasowe tego, którego władzy podlega. Po wyjściu z dzieciństwa, może nabyć również własne tymczasowe zamieszkanie, a uzyskawszy usamodzielnienie zgodnie z przepisami prawa cywilnego, także własne stałe zamieszkanie”; kan. 111 § 1 – „Do Kościoła łacińskiego zostaje włączone przez przyjęcie chrztu dziecko rodziców, którzy do niego należą, lub – jeśli jedno z nich do niego nie należy – którzy zgodnie sobie życzą, by potomstwo było ochrzczone w Kościele łacińskim. Jeżeli zaś brak zgodności, zostaje włączone do Kościoła obrządku ojca”; § 2 – „Każdy z mających być ochrzczonym, który ukończył czternasty rok życia, może dobrowolnie wybrać chrzest w Kościele łacińskim lub Kościele innego samodzielnego obrządku; w takim wypadku należy do tego Kościoła, który wybrał”. Odpowiednio należy przytoczyć kanon 29 i 30 Kodeksu kanonów Kościołów wschodnich; kan. 1478 § 1 – „Małoletni i ci, którzy pozbawieni są używania rozumu, mogą występować w sądzie tylko przez swoich rodziców, opiekunów lub kuratorów, z zachowaniem przepisu § 3; § 2 – Jeśli sędzia uzna, że prawa małoletnich pozostają w konflikcie z prawami rodziców, opiekunów lub kuratorów, albo że nie mogą oni wystarczająco bronić ich praw, wtedy powinni występować w sądzie przez opiekuna lub kuratora wyznaczonego przez sędziego; § 3 – W sprawach duchowych jednak lub złączonych z duchowymi, małoletni, jeżeli osiągnęli używanie rozumu, mogą występować i odpowiadać bez zezwolenia rodziców lub opiekuna, i to osobiście, jeżeli ukończyli czternasty rok życia; w przeciwnym razie przez kuratora wyznaczonego przez sędziego”; kan. 1550 § 1 – „Nie należy dopuszczać do składania zeznań małoletnich poniżej czternastego roku życia i upośledzonych umysłowo [...]”. Także kan. 112, kan. 851, kan. 1072, kan. 874 § 1 nr 2 (po ukończeniu 16 roku życia).

Kodeksie z 1017 roku było to *pater potestas*), nie występuje jednak nigdzie wyjaśnienie, czym ta władza rodzicielska jest i jak ją należy rozumieć. Ciekawe, że na przykład w polskim Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym z 1964 roku z późniejszymi zmianami⁷, w którym wprowadzie zapisano, co składa się na władzę rodzicielską i jaki jest jej zakres, także jej nie zdefiniowano. Według art. 95 § 1 k. r. o. „Władza rodzicielska obejmuje w szczególności obowiązek i prawo rodziców do wykonywania pieczy nad osobą i majątkiem dziecka oraz do wychowania dziecka z poszanowaniem jego godności i praw”; § 2. „Dziecko pozostające pod władzą rodzicielską winno rodzicom posłuszeństwo, a w sprawach, w których może samodzielnie podejmować decyzje i składać oświadczenia woli, powinno wysłuchać opinii i zaleceń rodziców formułowanych dla jego dobra”. § 3. „Władza rodzicielska powinna być wykonywana tak, jak tego wymaga dobro dziecka i interes społeczny”.

Wydaje się, iż także w prawie kanonicznym można przyjąć, że władza rodzicielska to zespół obowiązków i praw rodziców wobec ich małoletniego dziecka, mających na celu zapewnienie mu należytej opieki, wychowanie i troskę o jego dobro⁸. Dziecko aż do osiągnięcia pełnoletności pozostaje pod władzą rodziców. Pełnoletnią według prawa polskiego jest osoba, która ukończyła 18 lat, przy czym przez wcześniejsze zawarcie małżeństwa tylko małoletnia kobieta może uzyskać pełnoletność (art. 10 Kodeksu cywilnego), tj. po ukończeniu 16 lat sąd może zezwolić na zawarcie przez nią małżeństwa (art. 10 § 1 k.r.o.). Ani Kodeks prawa kanonicznego, ani też wspomniany już Kodeks rodzinny i opiekuńczy nie określają początku powstania władzy rodzicielskiej. Przyjmuje się, że jest to moment urodzenia dziecka, choć za godny uwagi należy uznać pogląd, że władza ta powstaje już od chwili poczęcia dziecka⁹. Zdarza się, że to matka lub oboje

7 Ustawa Kodeks rodzinny i opiekuńczy [dalej: k.r.o.], 25 II 1964, Dz.U. Nr 9, poz. 59 z późn. zm. (ostatnia zmiana: Dz.U. z 2014 r., poz. 1188).

8 J. Borucki, *Istotne obowiązki małżeńskie w świetle przepisów prawa kanonicznego i polskiego*, „Studia Włocławskie” 8 (2005), s. 262.

9 J. Borucki, *Istotne obowiązki...*, dz. cyt., s. 264. W art. 2, ust. 1 ustawy o Rzeczniku Praw Dziecka zapisano: „Dzieckiem jest każda istota ludzka od poczęcia do osiągnięcia pełnoletności”, zob. Dz.U. Nr 6, poz. 69 z dnia 6 stycznia 2000 roku. Natomiast w Konwencji o Prawach Dziecka, którą Polska ratyfikowała w 1991 roku, zawarte określenie dziecka nie odnosi się do początku jego życia. W art. 1 czytamy: „W rozumieniu niniejszej Konwencji «dziecko» oznacza każdą istotę ludzką w wieku poniżej osiemnastu lat, chyba że zgodnie z prawem odnoszącym się do dziecka uzyska ono wcześniej pełnoletność”, zob. Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów

rodzice stają się władcami życia i śmierci ich poczętego dziecka. Zasadą jest, że władza rodzicielska przysługuje obojgu rodzicom. Jednakże w sytuacji, gdy jedno z rodziców nie żyje albo nie ma pełnej zdolności do czynności prawnych, władza ta przysługuje drugiemu rodzicowi. Natomiast gdy żadnemu z rodziców nie przysługuje władza rodzicielska (np. w związku z pozbawieniem ich tej władzy przez sąd) albo jeżeli rodzice dziecka są nieznani, sąd ustanawia dla dziecka opiekę (art. 94 k.r.o.).

Przez rodziców według prawa kanonicznego należy rozumieć ojca i matkę dziecka. Ojcem jest ten, na którego wskazuje prawny związek małżeński, chyba że przy pomocy ewidentnych dowodów udowodni się co innego (kan. 1138). Nieistotne w tym wypadku jest, czy dziecko urodziło się w małżeństwie sakramentalnym, czy też nie, jak również w małżeństwie ważnym czy nieważnym. Według kan. 97 § 2 dzieckiem w sensie ścisłym (*infans*) jest ten, kto nie ukończył siódmego roku życia. Takie dziecko uważa się za nieposiadające używania rozumu. Po skończonym siódmym roku życia domniemywa się, że takie używanie rozumu posiada i określa się je jako małoletniego (*minor*). Do osiągnięcia przez dziecko pełnoletności pozostaje ono pod władzą rodziców czy też opiekunów prawnych i dopiero po ukończeniu 18 roku życia przysługuje mu pełne prawo wykonywania swoich uprawnień¹⁰ (kan. 98 § 1). Kodeks prawa kanonicznego z 1983 roku w kan. 226 § 2 zawiera normę, według której określa: „Rodzice, ponieważ dali dzieciom życie, mają bardzo poważny obowiązek i prawo ich wychowywania (*gravissima obligatione et iure*). Stąd też na pierwszym miejscu do chrześcijańskich rodziców należy troska o chrześcijańskie wychowanie dzieci, zgodnie z nauką przekazywaną przez Kościół”. Norma tego kanonu została doprecyzowana w kan. 793 § 1, według którego „Rodzice oraz ci, którzy ich zastępują, mają obowiązek i zarazem prawo wychowania potomstwa. Rodzice katoliccy mają ponadto obowiązek i prawo do brania takich środków i instytucji, przy pomocy których, uwzględniając miejscowe warunki, mogliby lepiej zadbać o katolickie wychowanie swoich dzieci”. Treścią natomiast kan. 1136 kodeksu, umieszczonego przez prawodawcę w dziale o skutkach zawarcia małżeństwa, jest to, że na małżonkach jako rodzicach spoczywa najcięższy obowiązek i najpierwsze prawo troszczenia się, według swoich możliwości, o wychowanie potomstwa zarówno fizyczne, społeczne, kulturalne, jak również

Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., ratyfikowana przez Polskę 7 lipca 1991 r., Dz.U. Nr 120, poz. 526.

¹⁰ Zob. kan. 1083 § 1.

moralne oraz religijne¹¹. Ciekawostkę może stanowić fakt, że w Kodeksie z 1917 roku występowała odwrotna kolejność: Can. 1113: „Parentes gravissima obligatione tenentur prolis educationem tum religiosam et morem, tum physicam et civilem pro viribus curandi, et etiam temporalia eorum bono providiendi”. Istotne jest to, że osoba małoletnia może sprzeciwić się woli swoich rodziców czy opiekunów tylko wtedy, gdy chodzi o ochrzcenie lub wychowanie jej w religii niekatolickiej. Wówczas władza rodzicielska doznaje ograniczenia na podstawie prawa Bożego lub kanonicznego zgodnie z kan. 98 § 2.

Co zatem należy do zakresu władzy rodzicielskiej? Jeżeli władza rodzicielska przysługuje obojgu rodzicom, to każde z nich jest zobowiązane i uprawnione do jej wykonywania (art. 97 § 1 k.r.o.). Jednakże w przypadku gdy władza rodzicielska przysługuje obojgu rodzicom, którzy nie pozostają ze sobą w związku małżeńskim (np. na skutek rozvodu) albo wprawdzie pozostają w takim związku, ale są w separacji, sąd może powierzyć wykonywanie tej władzy jednemu z nich, ograniczając władzę drugiego do określonych obowiązków i uprawnień (art. 107 k.r.o.). Ważne jest jednak to, że o istotnych sprawach dziecka rodzice muszą rozstrzygać wspólnie (art. 97 § 2 k.r.o.). Do takich spraw zalicza się np. wyjazd za granicę, wybór szkoły, leczenie. Natomiast w prawie kanonicznym prawodawca, określając warunki do godziwego ochrzczenia dziecka, wymaga zgody tylko jednego z rodziców (kan. 868 § 1, 1°). W tym wypadku pierwszeństwo ma wypełnienie obowiązku przekazania wiary nad władzą rodzicielską.

Według prawa polskiego dziecko, pozostając pod władzą rodziców, winne jest im posłuszeństwo (art. 95 § 2 k.r.o.). To posłuszeństwo należy traktować jako podporządkowanie się woli rodziców. Przy czym należy pamiętać, że osobom wykonującym władzę rodzicielską oraz sprawującym opiekę lub pieczę nad małoletnim zakazuje się stosowania kar cielesnych (art. 96¹). Ponadto należy pamiętać, że władza rodzicielska powinna być wykonywana tak, jak tego wymaga dobro dziecka i interes społeczny (art. 95 § 3 k.r.o.). Należy mieć na względzie także polską ustawę o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie¹².

11 Kan. 1136: „Rodzice mają najcięższy obowiązek (*officium gravissimum et ius primum*) i najpierwsze prawo troszczenia się zgodnie, według swoich możliwości, o wychowanie potomstwa zarówno fizyczne, społeczne i kulturalne, jak i moralne oraz religijne”.

12 Nowelizacja artykułu 96 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego została wprowadzona w 2010 roku ustawą z dnia 10 czerwca 2010 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. z 2010 Nr 125, poz. 842. Według art. 2.2) ustawy o przeciwdziałaniu przemocy, przez przemoc w rodzinie należy rozumieć: „jednorazowe albo powtarzające się umyślne

Co natomiast jest źródłem posłuszeństwa w Kościele katolickim? Nie ma kanonu nakazującego dzieciom posłuszeństwo wobec swoich rodziców, jest tylko władza rodzicielska rodziców. W Kościele mamy natomiast przekazane nam przez Pana Boga Mojżeszowi 10 przykazań. Czwarte przykazanie Dekalogu mówi: „Czcij ojca twego i matkę twoją” (Wj 20, 12). To przykazanie dotyczy właśnie rodziny i następuje po trzech fundamentalnych przykazaniach dotyczących stosunku człowieka do Boga. Papież Jan Paweł II w Liście do Rodzin z 1994 roku napisał, że zobowiązuje ono do czci wobec rodziców. „«Czcij», to znaczy uznawaj! Kieruj się wewnętrzną afirmacją osoby, przede wszystkim oczywiście ojca i matki, ale również wszystkich innych członków rodziny” – zwracał uwagę i podkreślał, że „trzeba ukazywać ważność tego przykazania również dla nowożytnego systemu prawnego człowieka. Prawa przemawiają językiem prawniczym. Bóg natomiast mówi: «czcij». Otóż wypada zauważyć, iż wszystkie «prawa człowieka» mogą być kruche i nieskuteczne, jeżeli u podstaw zabraknie tego «czcij». Jeżeli zabraknie «czci», inaczej mówiąc: afirmacji człowieka dlatego, że jest człowiekiem, że jest «tym człowiekiem, wówczas same prawa nie wystarczą». Chrystus pozostawił nam przykazanie miłości, podobnie jak Bóg na górze Synaj powiedział do człowieka: „Czcij ojca twego i matkę twoją”. Znaczy to, że miłość nie jest utopią. Jest ludziom zadana jako powinność możliwa do zrealizowania dzięki łasce Bożej”¹³.

Papież Pius XI we wstępie do encykliki *Divini illius Magistri* w 1929 roku na temat wychowania napisał tak: „Nalegaj w czas i nie w czas; karz, proś, łaj z wszelką cierpliwością i nauką (2 Tym 4, 2) jakiej wymagają nasze czasy, w których niestety ze smutkiem się stwierdza tak wielki brak jasnych pojęć i zdrowych zasad, nawet co do podstawowych zagadnień. [...] jest więc rzeczą najwyższej doniosłości nie błędzić w wychowaniu [...] Sztuka wychowania polega na urobieniu człowieka – jakim być powinien, jak powinien postępować w tym ziemskim życiu, żeby osiągnąć ów wzniosły cel, dla którego został stworzony”¹⁴.

działanie lub zaniechanie naruszające prawa lub dobra osobiste osób wymienionych w pkt 1, w szczególności narażające te osoby na niebezpieczeństwo utraty życia, zdrowia, naruszające ich godność, nietykalność cielesną, wolność, w tym seksualną, powodujące szkody na ich zdrowiu fizycznym lub psychicznym, a także wywołujące cierpienia i krzywdy moralne u osób dotkniętych przemocą”, zob. Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. (Dz.U. Nr 180, poz. 1493).

¹³ Jan Paweł II, *List do Rodzin*, 2 II 1994 r., [w:] *Listy pasterskie Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1997, s. 247–326, nr 15.

¹⁴ Pp. Pius XI, *Litterae encyclicae, Divini illius Magistri* 31XII 1929, „Acta Apostolicae Sedis” [dalej: AAS] 22 (1930), s. 49–86; tekst polski: *Ojca Św. Piusa XI z Boskiej Opatrzności papieża encyklika*

Według prawa kanonicznego do obowiązków małżeńskich należy zaliczyć te, które realizują dobro małżonków (*bonum coniugum*) oraz dobro potomstwa (*bonum proles*). W rodzinie nie ma obowiązków, które służą wyłącznie dobru małżonków lub tylko dobru potomstwa. Jedne na drugie wpływają, a wypełnianie jednych przyczynia się do dobra drugich. Można jedynie mówić, iż pewne obowiązki mają większe znaczenie dla dobra małżonków, podczas gdy inne – dla dobra potomstwa. Kan. 1135 kodeksu z 1983 roku zakłada równość w wypełnianiu przez małżonków swoich obowiązków. Każdemu z nich przysługują jednakowe obowiązki i prawa, w tym, co dotyczy ich małżeńskiej wspólnoty. Jest to ważna zmiana w prawodawstwie posoborowym. Wcześniej zakres wychowania nie spoczywał w równym stopniu na ojcu i matce. Według papieża Piusa XI w nauce wyrażonej w encyklikach *Divini illius magister* z 31 XII 1929 roku o wychowaniu chrześcijańskim oraz o małżeństwie chrześcijańskim *Castii conubii*¹⁵ z 31 XII 1930 roku obowiązek wychowania nie był rozłożony pomiędzy ojca i matkę na równych prawach. Ojcu, pełniącemu rolę głowy rodziny, przysługiwało absolutne pierwszeństwo we wszystkim, także w materii wychowania potomstwa. Tylko wtedy gdy mąż i ojciec zaniedbywał swoje obowiązki, matka mogła przejąć jego pierwszoplanową rolę. Obowiązek trwał tak długo, aż dziecko doszło do wieku, kiedy samo było w stanie dać sobie radę w życiu¹⁶. Chcąc lepiej zrozumieć współczesne rozwiązania, najlepiej odwołać się do historii. W starym prawie i tradycji mocno akcentowany był autorytet rodziców. Słowo „autorytet” z łacińskiego *auctoritas* znaczy tyle,

o chrześcijańskim wychowaniu młodzieży „*Divini illius Magistri*”, przeł. ks. bp Michał Klepacz, Kielce 1947. Na temat wychowania dziecka zob. szerzej: E. Szczot, *Odpowiedzialność rodziców za katolickie wychowanie potomstwa. Forum externum i forum internum odpowiedzialności rodziców*, [w:] *Forum externum i forum internum w prawie kanonicznym. Między prawem a sumieniem. Materiały z Międzynarodowej Konferencji zorganizowanej 9–10 maja 2005r. w Lublinie*, red. A Skorupa, Lublin 2006, s. 121–141.

¹⁵ AAS 22 (1930), s. 539–592, tekst polski: Pius XI, Encyklika *Casti connubii* (o małżeństwie chrześcijańskim), 31 XII 1930, z łacińskiego przełożył i uwagami zaopatrzył ks. S. Bełch, wyd. 3 (pierwsze w kraju), Komorów 2000 (Dokumenty Zapomniane i Niechciane).

¹⁶ Pius XI, Encyklika *Casti connubii* (o małżeństwie chrześcijańskim), dz. cyt., s. 50–53. Niektórzy komentatorzy zauważają, że pojęcie *patria potestas* ze starego Kodeksu (can. 89, can. 1223 § 2) dotyczyło także władzy rodzicielskiej, a nie tylko władzy ojcowskiej. Przyporządkowanie i władza ojca w rodzinie wyrażała się bardziej, kiedy dziecko zrodzone zostało w rodzinie o różnych obrządkach. Wtedy to było włączane do obrządku ojca (can. 756 § 2), zob. szerzej: E. Szczot, *Ochrona rodziny w prawie Kościoła łacińskiego*, Lublin 2011, s. 125–126.

co „powaga, znaczenie”. Dawniej w rodzinie występowała podwójna hierarchia, wyrażana przez autorytet rodziców nad ich dziećmi oraz przez pozycję pierwszeństwa ojca rodziny. Obie te hierarchie ukazywały istniejący autorytet rodziców oraz szczególną pozycję ojca, przez co wyrażała się także zasada przyporządkowania rodziny jej głowie, czyli ojcu. O wielkim autorytecie rodziców w dawnych czasach świadczą chociażby pozostawione nam przekazy literackie. Na przykład czytając *Błogosławioną winę*¹⁷ Zofii Kossak, uczestniczymy w smutku Staszka, który wiedział, że: „Nikt nie przejmie się skargą dwojga młodych i nikt nie zechce w ich obronie interweniować. Wola rodzicielska jest święta”¹⁸. Anusia „(Wszak) była ulubienicą (Ojca), której wolno było dawniej wchodzić do komnaty rodzica o każdej porze”¹⁹. W *Dziedziectwie* ta sama autorka napisała: „Jest zwyczaj, że rodzice wybierają mężów dla córek, nieraz nawet nie pytając ich o zdanie. Czasem to wychodzi na dobre, czasem na złe. Może to zwyczaj niesłuszny, nie wiem. Kiedy Biernacki konkurował o Rozalkę, wezwałem ją tu i pytałem: „Wolisz mieć męża według własnego wyboru czy żeby rodzice wybrali?”. Ona odpowiedziała: „Ja chcę tak, jak tatko i mamcia uważają”²⁰.

Rodzice i dzieci tworzą jak gdyby dwie warstwy wspólnoty rodzinnej. Dzieci zawdzięczają rodzicom, ojcu i matce, swoje istnienie²¹. Dzięki temu należy się obojgu szacunek, miłość i posłuszeństwo. Rodzina jest pierwszym miejscem kształtowania sumienia dziecka. Dlatego tak ważny w dziele wychowania jest autorytet rodziców. Powinien on być zbudowany nie na bojaźni i podporządkowaniu, lecz – jak wskazywał święty Jan Paweł II – na miłości, prawości, sprawiedliwości,

¹⁷ Z. Kossak, *Błogosławiona wino. Przedmowa i postowie autorki*, Warszawa 2013 (pierwsze wydanie ukazało się w roku 1953).

¹⁸ Z. Kossak, *Błogosławiona wino...*, dz. cyt., s. 182.

¹⁹ Z. Kossak, *Błogosławiona wino...*, dz. cyt., s. 14.

²⁰ Z. Kossak, *Dziedziectwo*, część 1–2, Warszawa 2014, s. 93.

²¹ Papież Pius XI w encyklice *Casti connubii* napisał: „oboje też małżonkowie uważać będą dzieci, przyjęte z ręki Bożej sercem skorym i wdzięcznym, za powierzony sobie przez Boga skarb, którego użyją nie tylko na korzyść swoją i ziemskiej ojczyzny, ale który nadto oddadzą Bogu w dzień zdania rachunku z zyskiem”. Papież posługuje się przypowieścią Chrystusa o talentach, aby przekazać, że to człowiek używając ich, powiększył ich wartość i oddał z zyskiem, jaki przyniosły. W ten sposób została wyrażona współpraca człowieka z Bogiem jako dawcą życia w dziele wychowania, stosunek zależności i odpowiedzialności za przekazane im życie – zob. *Casti Connubii*, s. 39. Por. także: K. Mörsdorf, *Die rechtliche Stellung von Mann und Frau in Ehe und Familie nach kanonischem Recht*, „Ehe und Familie im Privaten und Öffentlichen Recht” 1954, z. 2, s. 28.

przejrzystości oraz spójności między słowem i czynem. To w encyklice *Fides et ratio* papież podkreślał, że człowiek nie jest stworzony, by żyć samotnie. Rodzi się i dorasta w rodzinie, aby później włączyć się swoją pracą w życie społeczne. Od dnia narodzin zostaje włączony w różne tradycje, przejmując od nich nie tylko język i formację kulturową, ale także liczne prawdy, w które wierzy niejako instynktownie²².

2. Obowiązek wychowania religijnego

Sobór Watykański II w Deklaracji o wychowaniu chrześcijańskim *Gravissimum educationis* w numerze 3 naucza: „Rodzice, ponieważ dali dzieciom życie, w najwyższym stopniu są obowiązani do wychowania potomstwa i dlatego muszą być uznani za pierwszych i głównych jego wychowawców”. Rodzice zobowiązani są zatem do przekazywania tego wszystkiego, co jest zawarte w Katechizmie Kościoła Katolickiego²³ i przez Urząd Nauczycielski Kościoła przekazywane wiernym. Prawodawca kościelny w kan. 867 nakłada na rodziców obowiązek ochrzczenia dziecka jak najszybciej po urodzeniu²⁴, w kan. 872 zobowiązuje chrzestnego do pomocy rodzicom i chrześniakowi, aby prowadził życie chrześcijańskie odpowiadające przyjętemu stanowi, a w normie kan. 890 wyrażona została spoczywająca na rodzicach i duszpasterzach powinność czuwania nad przyjęciem sakramentu bierzmowania w odpowiednim czasie. W kan. 914 prawodawca przypomina rodzicom oraz tym, którzy ich zastępują, a także proboszczowi, o obowiązku troszczenia się, ażeby dzieci po dojściu do używania rozumu zostały odpowiednio przygotowane i jak najszybciej dopuszczone do przyjęcia Pierwszej Komunii Świętej, po uprzedniej spowiedzi sakramentalnej. Również w kan. 793 par. 1 i 2 określony został obowiązek i prawo rodziców do doboru środków i instytucji, przy pomocy których lepiej mogliby zadbać o katolickie wychowanie potomstwa²⁵. Dlatego dziś może dziwić norma kan. 1004, zakazująca udzielania sakramentu namaszczenia chorych

²² Jan Paweł II, enc. *Fides et ratio*, 31, tekst polski w: „L'Osservatore Romano”, wyd. polskie, 11 (1998), s. 4–40; tekst pierwotny: AAS 91 (1999), s. 5–88.

²³ Zob. Joannes Paulus II, *Constitutio apostolica Fidei depositum*, AAS 86 (1994), s. 113–118; *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994.

²⁴ Por. kan. 852 § 1 oraz kan. 865 i 866.

²⁵ T. Pawluk, *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, t. 3, Olsztyn 1996, s. 212–215.

wiernym przed osiągnięciem używania rozumu, czyli dzieciom poniżej 7 roku życia. Ograniczone zostało w pewien sposób prawo rodziców do przekazywania dzieciom duchowych dóbr Kościoła, w tym wypadku sakramentu namaszczenia dziecku, w razie niebezpieczeństwa śmierci z powodu choroby. Wydaje się, że nie dostrzeżono uświęcającego charakteru i zbawczego działania sakramentu²⁶. Również norma kan. 868 § 2 pozostaje w konflikcie z władzą rodzicielską. Dotyczy goździwego ochrzczenia dziecka w niebezpieczeństwie śmierci wbrew woli rodziców. Bronisław Zubert zaznacza: „Kościołowi przysługuje specyficzny i jemu właściwy obowiązek wychowawczy, lecz w stosunku do uprawnień i obowiązków rodziców jest on wtórny. Nie może on tych uprawnień rodzicielskich nie uwzględniać, zastępować czy pomijać”. Także w aspekcie nauki Soboru Watykańskiego II o zbawieniu nie można obecnie chrztu dziecka w niebezpieczeństwie śmierci wbrew woli rodziców ani usprawiedliwiać, ani uzasadniać koniecznością jego wiecznego zbawienia²⁷.

Zakres wychowania religijnego pokrywa się w znacznej mierze z wychowaniem moralnym, z tym że wychowanie religijne zwraca uwagę przede wszystkim na wypełnianie praktyk religijnych, przykład własnego życia rodziców lub osób pełniących opiekę nad dzieckiem, zobowiązanie do troski o to, aby dzieci w odpowiednim wieku i czasie były przygotowywane do przyjęcia sakramentów świętych. Wychowanie moralne odnosi się do kształtowania postawy człowieka, skierowane jest do wewnątrz, wychowanie religijne natomiast do Boga i ludzi, na zewnątrz. Przez wychowanie religijne rodzice mają przygotować dzieci do życia według zasad wiary, tak by mogły się uświęcać i osiągnąć zbawienie. Norma kodeksowa zawarta w kan. 774 § 2 stwierdza jednoznacznie: „Rodzice przed innymi mają obowiązek słowem i przykładem formować dzieci w wierze i praktyce życia chrześcijańskiego. Podobny obowiązek spoczywa na tych, którzy zastępują rodziców, oraz chrzestnych”. Występuje tu nawiązanie do nauczania Soboru Watykańskiego II, zawartego w dekreście o apostołstwie świeckich²⁸, a mówiącego, że małżonkowie chrześcijańscy

²⁶ B. W. Zubert, *Unctio infirmorum pro infantibus*, [w:] *Reddite Ergo Quae Sunt Caesaris Caesaris et Quae Sunt Dei Deo*. Księga dedykowana księdzu profesorowi Józefowi Krukowskiemu z okazji 50-lecia pracy naukowej, red. M. Sitarz, P. Stanisław, H. Stawniak, Lublin 2014, s. 653–668.

²⁷ B. W. Zubert, *Chrzest dziecka wbrew woli rodziców. Próba krytycznej wykładni kan. 868 § 2 KPK 1983*, [w:] *Pro iure et vita. Wybór pism*, red. E. Szczot, Lublin 2005, s. 588.

²⁸ Sobór Watykański II, *Dekret o apostołstwie świeckich*, 11, [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje. Tekst polski, nowe tłumaczenie*, Poznań 2002, s. 377–401.

mają być dla dzieci pierwszymi głosicielami i nauczycielami wiary, którzy słowem i przykładem zaprawiają je do życia chrześcijańskiego. Bezpośrednio o obowiązku wychowania katolickiego prawodawca kodeksowy mówi w kan. 793 § 1, w którym przypomina, że rodzice katoliccy mają prawo i obowiązek doboru takich środków i instytucji, przy pomocy których, po uwzględnieniu miejscowych warunków, mogliby lepiej troszczyć się o katolickie wychowanie swoich dzieci. Kontynuacją myśli prawodawcy kodeksowego jest kan. 798, zobowiązujący rodziców do kierowania dzieci do szkół zapewniających wychowanie katolickie. W przypadku gdy nie mogą tego uczynić, sami mają obowiązek zatroszczyć się, by ich dzieci otrzymały katolickie wychowanie. W przypadku małżeństw mieszanych prawodawca żąda od strony katolickiej zobowiązania się, że zrobi wszystko, co w jej mocy, aby dzieci zostały ochrzczone i wychowane w Kościele katolickim zgodnie z kan. 1125 1°. Również w Instrukcji Episkopatu Polski w sprawie duszpasterstwa małżeństw o różnej przynależności kościelnej z 11 marca 1987 roku podkreślone zostało, że Kościół katolicki żąda od swych wiernych przyrzeczenia, że dołożą wszelkich starań, by wszystkie dzieci w ich małżeństwie były ochrzczone i wychowane w wierze katolickiej. Sprawę odpowiedzialności za katolickie wychowanie potomstwa w małżeństwach mieszanych prawodawca kościelny pozostawił sumieniu małżonków, zwłaszcza stronie katolickiej. Natomiast odpowiedzialność prawnokarną za niekatolickie wychowanie potomstwa ponoszą w zasadzie tylko rodzice będący oboje katolikami, jeżeli oddadzą swoje dziecko do chrztu lub na wychowanie w religii akatolickiej. Za jakość katolickiego wychowania swoich dzieci zobowiązani są tylko w sumieniu.

Osoba małoletnia może sprzeciwić się woli swoich rodziców czy opiekunów tylko wtedy, gdy chodzi o ochrzczenie lub wychowanie jej w religii akatolickiej. Wówczas władza rodzicielska doznaje ograniczenia na podstawie prawa Bożego lub kanonicznego zgodnie z kan. 98 par. 2. Dopiero po ukończeniu 14 roku życia dziecko może sprzeciwić się woli rodziców.

3. Wolność religijna dziecka

Sobór Watykański II w numerze 2 Deklaracji o wolności religijnej naucza: „osoba ludzka ma prawo do wolności religijnej. Tego zaś rodzaju wolność polega na tym, że wszyscy ludzie powinni być wolni od przymusu ze strony czy to poszczególnych ludzi, czy to zbiorowisk społecznych i jakiegokolwiek władzy ludzkiej, tak aby w sprawach religijnych nikogo nie przymuszano do działania wbrew jego sumieniu ani nie

przeszkadzano mu w działaniu według swego sumienia prywatnym i publicznym, indywidualnym lub w łączności z innymi, byle w godziwym zakresie. Poza tym oświadcza, że prawo do wolności religijnej jest rzeczywiście zakorzenione w samej godności osoby ludzkiej, którą to godność poznajemy przez objawione słowo Boże i samym rozumem”. Następnie w numerze 5 wyjaśnia: „Każdej rodzinie, jako społeczności cieszącej się własnym i pierwotnym prawem, przysługuje uprawnienie do swobodnego organizowania życia religijnego w ognisku domowym pod kierunkiem rodziców. Rodzicom zaś przysługuje prawo do tego, aby według własnych swych poglądów religijnych rozstrzygali, jaki rodzaj nauczania religijnego ma być udzielany ich dzieciom”.

Przez wolność religijną należy rozumieć wolność poszukiwania i wyboru religii bądź przyjęcia poglądu areligijnego, jak również wolność wyboru jednego spośród wielu wyznań religijnych²⁹. Konstytucja Polski³⁰ w art. 53 ust. 1 określa: „Wolność religii obejmuje wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Wolność religii obejmuje także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują”. Ust. 3: „Rodzice mają prawo do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniem. Przepis art. 48 ust. 1 stosuje się odpowiednio”. W art. 48 zapisane zostało prawo rodziców do wychowania swoich dzieci: „Rodzice mają prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem. Wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonania”. Dziecko ma prawo do wolności religijnej, gdyż źródło tego prawa znajduje się w przyrodzonej godności osoby ludzkiej i z tego względu przysługuje wszystkim, także dzieciom. Stąd dziecko ma prawo do uzewnętrzniania swojej religii nie tylko w domu, w rodzinie, ale także tam, gdzie się znajduje, na przykład w szkole czy w szpitalu.

Prawo dziecka do wolności religii nie oznacza, że jest ono w realizacji tego prawa niezależne od rodziców czy też absolutnie im podległe, chociaż może wystąpić konflikt zachodzący między władzą rodziców a prawem dziecka czy też między

²⁹ J. Krukowski, *Ochrona wolności myśli, sumienia i religii dziecka*, „Roczniki Nauk Prawnych”, T. 13 (2003) z. 2, s. 11.

³⁰ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm. i sprost.)

wolą (życzeniem) dziecka a decyzją rodziców, którzy sprawują nad nim opiekę. W sytuacji konfliktu np. między wolą rodziców a życzeniem dziecka odnośnie do nieuczestniczenia w nauczaniu religii w szkole dziecko podlega decyzji rodziców, oczywiście do czasu osiągnięcia pełnoletności.

Według informacji Ministerstwa Edukacji Narodowej w sprawie zasad organizowania nauki religii i etyki w roku szkolnym 2014/2015³¹ nauka religii i etyki jest organizowana w szkołach na życzenie rodziców bądź pełnoletnich uczniów. Od 1 września 2014 roku obowiązuje zasada wyrażania życzenia w formie oświadczenia pisemnego. Religia i etyka nie są dla ucznia przedmiotami obowiązkowymi, udział w nich jest dobrowolny, a o udziale ucznia w zajęciach z tych przedmiotów decydują rodzice lub pełnoletni uczniowie przez złożenie – na zasadzie dobrovolności – oświadczenia. Po złożeniu takiego oświadczenia udział w wybranych zajęciach staje się dla ucznia obowiązkowy i ma on do wyboru zajęcia z religii lub z etyki, albo z obu przedmiotów. Może też nie wybrać żadnego z nich³².

Zakończenie

Według obowiązującego prawa kanonicznego rodzice mają obowiązek ochrzcić swoje dziecko jak najszybciej, w pierwszych tygodniach po urodzeniu. Mocą swojej władzy rodzicielskiej dokonują wyboru religii i obrządku, do którego będzie ono należało. Korzystając ze swoich uprawnień, dziecko – małoletni po ukończonym 14 roku życia – może ten obrządek zmienić albo jako jeszcze nieochrzczone przyjąć chrzest w Kościele katolickim.

Jeżeli idzie o wolność religii, to często słyszy się głosy, że należy chrzcić dzieci starsze, tak aby same podjęły decyzję o tym, czy chcą przynależeć do Kościoła i jaki Kościół wybrać. Określone środowiska mogą wywierać na rodziców presję

³¹ Zob. <http://men.gov.pl/index.php/aktualnosci/wizyty-krajowe-i-zagraniczne-ministra/1181-informacja-w-sprawie-zasad-organizowania-nauki-religii-i-etyki-w-roku-szkolnym-2014-2015> (21.01.2015). Dz.U. z 2014 r., poz. 478: Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 25 marca 2014 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach.

³² Na możliwość wyboru przez ucznia obu przedmiotów zwrócił uwagę Trybunał Konstytucyjny w orzeczeniu z dnia 20 kwietnia 1993 r. U 12/92 oraz w wyroku z dnia 2 grudnia 2009 r. sygn. akt U 10/07, OTK ZU nr 11/A/2009, poz. 163, zob. http://eid.edu.pl/_upload/file/2013_08/tk_orzeczenie.pdf (23.01.2015).

w kwestii wychowania religijnego dzieci, jak też same dzieci mogą wywierać taką presję na swoich rodziców, co często objawia się ich zgodą na rezygnację przez dziecko z uczestniczenia w lekcjach religii.

Czasy, w których żyjemy, określane jako ponowoczesne, charakteryzują się niewątpliwie kryzysem autorytetów. Młodym brakuje wzorców, a bywa, że rodzice nie stanowią go dla swoich dzieci. Słuszne wydaje się jednak to, co wyraziła Rada Społeczna przy arcybiskupie metropolii poznańskiej w oświadczeniu *O roli autorytetów* z dnia 11 czerwca 2010 roku, że „odrzućcie autorytetów, przypisywane głównie młodzieży, ma niejednokrotnie charakter powierzchownej pozy. W głębi ducha młodzież pragnie podążać za autorytetem i jest wrażliwa na spójność postaw i deklarowanych wartości. Tego oczekuje przede wszystkim od swoich rodziców i wychowawców. Tę potrzebę młodzież potwierdziła niejednokrotnie akceptacją osoby i nauczania Jana Pawła II”³³.

SUMMARY

Parents' authority and child's religious freedom in canon law

It is the greatest responsibility of parents to bring up their children. Natural law and laws established by the Church are a source of this obligation. Since parents give life to their child, they are responsible for his physical, social, cultural, religious and moral upbringing. The Catholic Church obliges the faithful to pass on faith to their children. The Church does so already at the time of the marriage ceremony when the bride and the groom are asked whether they will accept children lovingly from God and bring them up according to the law of Christ and his Church. To fulfill this obligation, i.e. of religious education, parents are granted with parental authority. Children should give them obedience. Yet, parents' wishes not always agree with children's will. Pursuant to can. 865 § 1 and can. 852 § 1 of the Code of Canon Law of 1983 a child who has completed seven years of age and has not been baptized manifests himself the intention to be baptized. However, anyone who has completed 14 years of age may oppose the wishes of the parents under can. 111 § 2 and can. 112 § 2 and choose to be baptized in the Latin Church or in any other ritual Church

33 Rada Społeczna przy Arcybiskupie Metropolii Poznańskiej, *Oświadczenie o roli autorytetów*, Oświadczenia 2009–2011, s. 45.

(of course, this applies to the Eastern Catholic Churches) to which he wants to belong, or to return to the Latin Church if parents chose another ritual Church.

Keywords: parents, parents' authority, authority, child, religious freedom

Władza rodzicielska a wolność religijna dziecka w prawie kanonicznym

Na rodzicach ciąży obowiązek wychowania dziecka. Źródłem tego obowiązku jest prawo naturalne i stanowione Kościoła katolickiego. Rodzice, ponieważ dali dziecku życie, są zobowiązani do jego wychowania w zakresie fizycznym, społecznym, kulturalnym, religijnym i moralnym. Kościół katolicki zobowiązuje wiernych do przekazania swoim dzieciom wiary. Czyni to już podczas zawierania związku małżeńskiego przez nupturientów, zadając im pytanie, czy chcą po katolicku przyjąć i wychować potomstwo, którym ich Bóg obdarzy. By wypełnić (między innymi) obowiązek wychowania religijnego, rodzice dysponują władzą rodzicielską. Dzieci są im winne posłuszeństwo. Jednak nie zawsze życzenie rodziców pokrywa się z wolą dziecka. Dziecko, które ukończyło 7 rok życia i nie zostało jeszcze chrzczone, samo wyraża wolę przyjęcia chrztu na podstawie kan. 865§ 1 i kan. 852 § 1 Kodeksu prawa kanonicznego z 1983 roku. Natomiast po ukończonym 14 roku życia może sprzeciwić się woli rodziców na mocy kan. 111 § 2 oraz kan. 112 § 2 i wybrać chrzest w Kościele łacińskim lub w Kościele innego samodzielnego obrządku (oczywiście, dotyczy to katolickich Kościołów wschodnich), do którego chce należeć, lub powrócić do Kościoła łacińskiego, gdy rodzice wybrali Kościół innego obrządku.

Słowa kluczowe: rodzice, władza rodzicielska, autorytet, dziecko, wolność religijna

BIBLIOGRAFIA

1. Benedykt XVI, Homilia na zakończenie V Światowego Spotkania Rodzin, 9 VII 2006, *Rodzice, bądźcie przykładem wiary, nadziei i miłości*, tekst polski: „L'Osse-rvatore Romano” 9–19 (286) 2006, s. 16–17.
2. Borucki J., *Istotne obowiązki małżeńskie w świetle przepisów prawa kanonicznego i polskiego*, „Studia Włocławskie” 8 (2005), s. 250–266.
3. <http://men.gov.pl/index.php/aktualnosci/wizyty-krajowe-i-zagraniczne-ministra/1181-informacja-w-sprawie-zasad-organizowania-nauki-religii-i-etyki-w-roku-szkolnym-2014-2015> (21.01.2015).

4. Jan Paweł II, Encyklika *Fides et ratio*, tekst polski: „L'Osservatore Romano” wyd. polskie, 11 (1998), s. 4–40; tekst pierwotny: „Acta Apostolicae Sedis” 91 (1999), s. 5–88.
5. Joannes Paulus II, *Constitutio apostolica Fidei depositum*, „Acta Apostolicae Sedis” 86 (1994), s. 113–118.
6. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994.
7. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm. i sprost.).
8. Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., ratyfikowana przez Polskę 7 lipca 1991 r., Dz.U. Nr 120, poz. 526.
9. Kossak Z., *Błogosławiona wino. Przedmowa i posłowie autorki*, Warszawa 2013.
10. Kossak Z., *Dziedzictwo*, cz. 1–2, Warszawa 2014.
11. Krukowski J., *Ochrona wolności myśli, sumienia i religii dziecka*, „Roczniki Nauk Prawnych” 13 (2003) 2, s. 5–18.
12. Mörsdorf K., *Die rechtliche Stellung von Mann und Frau in Ehe und Familie nach kanonischem Recht*, „Ehe und Familie im Privaten und Öffentlichen Recht” 1954, z. 2, s. 28.
13. Pawluk T., *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, t. 3, Olsztyn 1996, s. 212–215.
14. Pius XI, *Lettera enciclica Casti connubii* 31 XII 1930, „Acta Apostolicae Sedis” 22 (1930), s. 539–592, tekst polski: *Encyklika „Casti connubii” (o małżeństwie chrześcijańskim)*, z łacińskiego przełożył i uwagami zaopatrzył ks. S. Bełch, wyd. 3 (pierwsze w kraju), Komorów 2000 (Dokumenty Zapomniane i Niechciane).
15. Pius XI, *Litterae encyclicae, Divini illius Magistri*, 31 XII 1929, „Acta Apostolicae Sedis” 22 (1930), s. 49–86; tekst polski: *Ojca Św. Piusa XI z Boskiej Opatrzności papieża encyklika o chrześcijańskim wychowaniu młodzieży „Divini illius Magistri”*, przeł. ks. bp M. Klepacz, Kielce 1947.
16. Rada Społeczna przy Arcybiskupie Metropoliece Poznańskim, *Oświadczenie o roli autorytetów*, Oświadczenia 2009–2011, s. 45.
17. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 25 marca 2014 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach (Dz.U. z 2014 r., poz. 478).
18. Sobór Watykański II, *Dekret o apostołstwie świeckich*, [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekrety, deklaracje. Tekst polski, nowe tłumaczenie*, Poznań 2002, s. 377–401.
19. Szczot E., *Ochrona rodziny w prawie Kościoła łacińskiego*, Lublin 2011.

20. Szczot E., *Odpowiedzialność rodziców za katolickie wychowanie potomstwa. Forum externum i forum internum odpowiedzialności rodziców*, [w:] *Forum externum i forum internum w prawie kanonicznym. Między prawem a sumieniem. Materiały z Międzynarodowej Konferencji zorganizowanej 9–10 maja 2005 r. w Lublinie*, red. A. Skorupa, Lublin 2006, s. 121–141.
21. Trybunał Konstytucyjny, orzeczenie z dnia 20 kwietnia 1993 r. U 12/92; wyrok z dnia 2 grudnia 2009 r. sygn. akt U 10/07, OTK ZU nr 11/A/2009, poz. 163; http://eid.edu.pl/_upload/file/2013_08/tk_orzeczenie.pdf (23.01.2015).
22. Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. Nr 9, poz. 59 z późn. zm).
23. Zubert B. W., *Chrzest dziecka wbrew woli rodziców. Próba krytycznej wykładni kan. 868 § 2 KPK 1983*, [w:] *Pro iure et vita. Wybór pism*, red. E. Szczot, Lublin 2005, s. 573–591.
24. Zubert B. W., *Unctio infirmorum pro infantibus*, [w:] *Reddite Ergo Quae Sunt Caesaris Caesari et Quae Sunt Dei Deo. Księga dedykowana księdzu profesorowi Józefowi Krukowskiemu z okazji 50-lecia pracy naukowej*, red. M. Sitarz, P. Stanisław, H. Stawniak, Lublin 2014, s. 653–668.